

Krystyna Wojakowska

DZIAŁALNOŚĆ BIBLIOTECZNA POLSKIEJ MACIERZY SZKOLNEJ
W WARSZAWIE W LATACH 1906-1939
/Zarys problematyki/

Polska Macierz Szkolna - jedna z największych instytucji oświatowych w Królestwie Polskim - w dotychczasowej historiografii nie doczekała się pełnego opracowania, a zagadnienia działalności bibliotecznej Towarzystwa nie były dotąd szczegółowo rozważane. Fragmentaryczne opinie na ten temat wypowiadają: Zenon Kmiecik¹, Jadwiga Krajewska², Stanisław Mauersberg³ i Stefan Żółkiewski⁴.

Podstawę źródłową niniejszego artykułu stanowią głównie zbiory Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zawierające Zespół Polskiej Macierzy Szkolnej, w którym znajdują się między innymi: druki, wydawnictwa, wycinki prasowe z lat 1917-1933, a wśród nich spis bibliotek Macierzy działających w Warszawie, regulamin Bibliotek Liliputek, program kursu dla bibliotekarzy wędrownych oraz protokoły spisane po wybuchu II wojny światowej.

Materiały dotyczące działalności bibliotecznej można znaleźć również w czasopiśmie "Polska Macierz Szkolna", wychodzącym w latach 1917-1939. Uzupełniające materiały faktograficzne zwłaszcza dotyczące pierwszego okresu działalności, można uzyskać w drodze analizy Sprawozdań Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej, których tom pierwszy ukazał się w 1906/07 roku⁵, a począwszy od 1922 r. co roku jeden z numerów czasopisma "Polska Macierz Szkolna" zawiera sprawozdanie z działalności Towarzystwa za poprzedni rok. Cenny materiał źródłowy stanowią także sprawozdania za lata 1906-1907 poszczególnych kół Macierzy: Koła Śródmieścia⁶, I Koła Powiśla⁷ i Koła imienia Staszica⁸ oraz Sprawozdanie Koła "Uniwersytet Ludowy"⁹, a także Sprawozdanie Kursów dla dprosłych Jaczynowskiego¹⁰, będących kontynuacją zamkniętego w latach 1908-1916 Uniwersytetu Ludowego.

Praca Józefa Stemlera - "Dzieło Samopomocy Narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905-1935"¹¹ jest najpełniejszym wydawnictwem zawierającym protokoły z posiedzeń, okólniki Towarzystwa, jego odezwy, statut oraz sprawozdania.

Cennych informacji dostarczają też: Pamiętnik Zjazdu Jubileuszowego Polskiej Macierzy Szkolnej z 30 i 31 października 1926 r. z powodu 20-lecia działalności¹² oraz praca Józefa Stemlera - "Polska Macierz Szkolna. Szkice historyczno-sprawozdawczy dwudziestolecia działalności 1905-1925"¹³.

Z literatury pamiętnikarskiej na uwagę zasługują Jana Korneckiego - "Wspomnienia i szkice 1884-1944"¹⁴, zawierające liczne wzmianki o działalności Polskiej Macierzy Szkolnej i jej aktywistach.

Józef Stemler¹⁵ w działalności Polskiej Macierzy Szkolnej wyróżnił cztery okresy:

a/ od założenia organizacji do zawieszenia jej działalności /1905-1907/;

b/ działalność tajna w okresie zawieszenia /1908-1916/;

c/ od wznowienia jawnej działalności w okresie okupacji niemieckiej do chwili powstania niepodległego państwa /1916-1918/;

d/ w niepodległym państwie /1918-1939/.

Polska Macierz Szkolna¹⁶ została założona w 1905 roku w Warszawie z inicjatywy między innymi Mieczysława Brzezińskiego¹⁷, Antoniego Osuchowskiego¹⁸, Jana Gralewskiego¹⁹ i Józefa Świątkowskiego²⁰.

W grudniu 1905 r. Henryk Sienkiewicz - pierwszy prezes Rady Nadzorczej - wydał odezwę "Naród sobie", w której określił rolę Macierzy, pisząc:

"... Macierz to dziecko samopomocy społecznej - i od nas tylko zależy, aby dziecko wyrosło w olbrzyma. Macierz nie dosyć założyć - trzeba ją umocnić - trzeba ją oprzeć na niewzruszonej podstawie, trzeba jej rozwiązać ręce i dać jej siłę. Na takim gmachu z większą niż na każdym innym słusznością można położyć napis: "Naród sobie"²¹.

Zalegalizowanie Polskiej Macierzy Szkolnej nastąpiło w czerwcu 1906 r., po ukazaniu się przepisów tymczasowych o związkach i stowarzyszeniach²².

Następnie opracowano ogólne zasady działalności PMS oraz statut określający cel Towarzystwa: krzewienie i popieranie oświaty w duchu narodowym, a w szczególności zakładanie, popiera-

nie i utrzymywanie ochronek, szkół i domów ludowych, kursów dla dorosłych analfabetów, szkół dla ochraniarek, seminariów nauczycielskich, a także szkół średnich i wyższych wszystkich typów oraz czytelni ludowych i bibliotek. W zakres działalności włączono również urządzanie odczytów i wykładów, wydawanie i rozpowszechnianie polskich podręczników i czasopism oraz udzielanie stypendiów i zapomóg²³.

W listopadzie 1906 r. przy Zarządzie Głównym PMS powołano cztery wydziały: oświaty ludowej, skarbowy, prawny i organizacyjno-statystyczny.

Przy wydziale oświaty ludowej utworzono cztery sekcje: szkolną, nauczania dorosłych, czytelnianą i higieniczno-techniczną.

W sekcji czytelnianej pracowali między innymi Kazimierz Chołchowski - przewodniczący, Rozalia Brzezińska - sekretarz oraz Zofia Dobrowolska, Kazimierz Król, Henryk Nościcki i Konrad Prószyński /syn/²⁴. Sekcja miała za zadanie ocenę książek i wydawnictw oraz ich przydatności dla bibliotek szkolnych i publicznych, opracowanie katalogów, a także czuwanie nad rozwojem czytelnictwa i zbieranie danych statystycznych w tym zakresie.

W kwietniu 1907 r. wydano "Spis tymczasowy książek polecanych kołom Polskiej Macierzy Szkolnej", obejmujący 12 działów: "książki religijne, matematyczne i przyrodnicze, geograficzne i podróże/!/, rolnicze, ogrodnicze i pszczelnicze, książki z zakresu rzemiosł i przemysłu, lekarskie i higieniczne, wychowawcze, społeczne i prawno, historyczne i życiorysy, poezje, powieści oraz książki dla dzieci młodszych"²⁵.

W "Spisie" podkreślono, iż przy zakładaniu biblioteczek należy pamiętać, że "lud... szuka książek historycznych, zwłaszcza powieści... konieczne są i książki dające wiedzę przyrodniczą, społeczną, wreszcie praktyczną zawodową"²⁶.

Zalecano proumeratę czasopism: Szkoła Polska, Gazeta Świąteczna, Zorza, Gospodarz, Naród, Promień, Biesiada Literacka, Ziarno, Gazeta Rzemieślnicza, Pszczelarz i Ogrodnik oraz innych²⁷.

"W każdej czytelni powinny wisieć na ścianach mapy Królestwa Polskiego i Europy, portrety wielkich ludzi, choćby tylko Kościuszki i Mickiewicza, pouczające tablice i ryciny. W czytelniach pożądane są książki... Encyklopedia Słowa, Najpospolitsze błędy językowe Krasnowolskiego, Podręczny Słowniczek 9400 wyrazów obcych /niezrozumiałych/, Słowniczek ortograficzny wyrazów wątpliwych Gallego"²⁸.

Początkowo PMS zakładała biblioteki bez pozwolenia władz gubernialnych, należało więc oficjalnie zatwierdzić ich istnienie oraz uzyskać akceptację na przyszłość²⁹.

Dzięki inicjatywie PMS w latach 1906-1907 na terenie Królestwa Polskiego powołano 536 bibliotek z ogólną liczbą 221 971 tomów. Z bibliotek tych korzystało 53 914 czytelników, wypożyczono zaś 400 544 tomy³⁰. Fundusz PMS składał się z rocznych składek członków, dobrowolnych darów i ofiar społeczeństwa, dochodów z wykładów, odczytów i pogadanek oraz ze zbiórki "Daru Narodowego 3 Maja"³¹.

Pod koniec 1907 r., gdy istniało ponad 900 kół, gdy praca oświatowa przynosiła obfite plony, władze rosyjskie zawiesiły działalność PMS, która przybrała tajny charakter. Częściowo przejęły jej funkcje zalegalizowane towarzystwa: Seminarium w Ursynowie, Towarzystwo Naukowe w Płocku, Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, a także osoby prywatne.

W 1916 roku, dzięki usilnym staraniom tajnych władz, Macierzy przywrócono jej legalne istnienie, zatwierdzone przez władze niemieckie.

Według sprawozdania z 1917 roku istniało około 450 kół Macierzy, które prowadziły swą działalność, mimo trudnych warunków wojennych, mimo podziału byłej Kongresówki na dwie odrębne strefy okupacyjne: austriacką i niemiecką.

We wszystkich instytucjach Macierzy istniało w tym okresie 419 szkół elementarnych, 23 szkoły średnie ogólnokształcące, że 115 ochronek korzystało 2420 dzieci oraz istniało 206 bibliotek z 139 497 woluminami książek³².

Działalność oświatowa wzmogła się jeszcze bardziej po utworzeniu w 1917 r. biura Towarzystwa i stanowiska dyrektora, którym został Lucjan Zarzecki³³.

Wkrótce też powstała w Warszawie Książnica Nauczycielska oraz Biblioteka Szkolna im. Michała Arcta i Przeźrocarnia.

Po odzyskaniu niepodległości, na I Zjeździe Oświatowym 11 kwietnia 1919 r. Michał Karcki, ówczesny prezes PMS, powiedział: "Dziś więc, gdy nareszcie jesteśmy gospodarzami naszej Ojczyzny, chcemy wszyscy przed narodem nieść oświaty kaganek, który jak gdyby żona winien rozświetlić i oświecać cały obszar ziem polskich, by wreszcie zostało zmażane u nas potworne słowo "analfabeta"³⁴.

W 1919 r. po ustąpieniu Lucjana Zarzeckiego, stanowisko dyrektora Macierzy na krótko objął Tadeusz Dłaziejewicz, w 1920 r. - Józef Stemler.

W latach 1919-1920 działalność PMS znacznie osłabła, czego przyczyną było przejęcie szkolnictwa przez nowo utworzone Państwo Polskie i jego organy oświatowe oraz wojna polsko-radziecka. Spośród 700 istniejących wówczas kół Macierzy pozostało zaledwie 65.

W następnych latach przystąpiono do opracowywania nowego statutu i regulaminu Macierzy, który miał być przystosowany do nowych warunków i potrzeb. Statut określał koło Macierzy, jako podstawowe ogniwo organizacyjne, które może być utworzone w mieście powiatowym lub w większym miasteczku za zgodą Zarządu Głównego PMS. Każde koło miało uprawnienia do tworzenia filii, które organizacyjnie były najniższą komórką i nazywały się czytelniami. Koło mogło powoływać dowolną liczbę czytelni, a o ich ilości decydowały potrzeby kulturalno-oświatowe danego środowiska.

Rozpowszechnienie analfabetyzmu, obejmującego z górną jedną trzecią ludności w Polsce, zdecydowało o charakterze pracy PMS w zakresie oświaty pozaszkolnej. Macierz przyjęła jako cel swej działalności zlikwidowanie analfabetyzmu za pomocą kursów dla dorosłych analfabetów.

Innym zadaniem stojącym przed Macierzą było zakładanie uniwersytetów ludowych i bibliotek, organizowanie odczytów oraz tworzenie i utrzymywanie internatów dla uczącej się młodzieży.

Kierunki pracy Macierzy określają "Instrukcje w sprawie prowadzenia oświaty pozaszkolnej przez koła i czytelnie Polskiej Macierzy Szkolnej" opracowane przez Józefa Stemlera³⁵. Poza tym, wydawnictwo PMS "Księgarnia Polska" wydało szereg pozycji instrukcyjno-metodycznych i popularnonaukowych. Powołano do istnienia również Instruktoriat Oświaty Pozaszkolnej, który udzielał informacji w zakresie prowadzenia czytelni, bibliotek, kursów dla dorosłych, uniwersytetów ludowych, wykładów popularnonaukowych, wycieczek, teatrów amatorskich i innych form pracy oświaty pozaszkolnej.

Ponadto koło Wychowania Narodowego PMS, istniejące od 1916 r. utworzyło Poradnię obejmującą dwa działy: pedagogiczny i informacyjny.

Działająca zaś od listopada 1922 r. Poradnia dla Samouków z wyodrębnionymi dwoma działami - ogólnym i nauczycielskim - udzielała wskazówek w zakresie samokształcenia.

Od 1924 r. funkcjonowała Wypożyczalnia Podręczników Szkolnych. Działała również Wypożyczalnia Latarni Projekcyjnych im. Ignacego Bendetsona oraz Centrala Prelegentów.

W 1924 r. Główny Komitet Sprowadzenia Zwłok śp. Henryka Sienkiewicza z Vevey do Polski przekazał Zarządowi Głównemu PMS sumę w wysokości 52 000 zł z obowiązkiem uruchomienia "Funduszu im. Henryka Sienkiewicza", którym miał dysponować Zarząd Główny, wydając lub nabywając jego dzieła: "Ogniem i mieczem", "Potop", "Pan Wołodyjowski", "Krzyżacy", w celu ich rozpowszechnienia przez dostarczanie bibliotekom kresowym bezpłatnie lub sprzedawanie po niższych cenach. Adresat pokrywał jedynie koszty przesyłki. Na okładce każdego dzieła znajdował się napis: "Na pamiątkę sprowadzenia zwłok śp. Henryka Sienkiewicza do kraju dnia 26 X 1924 r."³⁶

Po odzyskaniu niepodległości PMS prawie wszystkie szkoły przekazała państwu. Jako zasadniczy cel PMS postawiła sobie walkę z analfabetyzmem. Według bowiem danych z 1921 r. w województwie poleskim znajdowało się około 76% analfabetów, w województwie wołyńskim 75%, nowogródzkim 73%, a w wileńskim 67%³⁷.

Dla zlikwidowania analfabetyzmu Zarząd Główny PMS w 1924 r. podjął akcję "czwórek oświatowych", polegającą na nauczaniu młodzieży i starszych analfabetów systemem indywidualnym.

Trzej analfabeci oraz organizator "czwórki", który był jednocześnie kierownikiem grupy i nauczycielem, otrzymywał dla swej grupy "Ścienny elementarz do nauki starszych"³⁸ oraz "Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej"³⁹. Stwierdzając wyjątkowo palące potrzeby oświatowe propaguje PMS "oświatowe pospolite ruszenie"⁴⁰.

W wyniku tej akcji w 1934 r. Zarząd Główny wystąpił z inicjatywą metody nauczania jednostkowego "w cztery oczy". Podręcznik uczenia analfabetów - "Nauka czytania" - rozpowszechniano w postaci tablic drukowanych w czasopiśmie i wydawnictwach broszurowych⁴¹. Dzięki tablicom, uczący się szybciej przyswajali sobie litery, a następnie ich składanie⁴².

Wraz ze wzmożoną działalnością Towarzystwa rozszerza się zakres jego obowiązków. W roku 1935 istniały następujące Wydziały Polskiej Macierzy Szkolnej⁴³:

I - Wydział Miejski, kierujący pracą oświatową PMS na terenie Warszawy. Wydział ten współdziałał w organizowaniu wykładów, akademii, koncertów, wycieczek, a nawet lekcji śpiewu, jak również pomagał w prowadzeniu świetlic. Pod jego zarządem pozostawały niektóre biblioteki funkcjonujące na terenie Warszawy. Książki otrzymywał od instytucji oraz osób prywatnych. Przewodniczącym Wydziału był Stefan Natanson.

II - Wydział Skarbowy wyrażał opinię w sprawach majątkowych, układał preliminarz budżetu oraz sporządzał bilans. Przewodniczącym był Mieczysław Jankowski.

III - Wydział Zbiórki 3-Majowej. Przewodniczącym był Stanisław Miklaszowski.

IV - Wydział Szkolny zajmował się sprawami dotyczącymi prowadzenia szkół przez koła PMS. Przewodniczącym był Marian Reiter, a Bogdan Suchodolski należał do grona współpracowników.

V - Wydział Bibliotek i Oceny Książek, któremu przewodniczyła Anna Reiterowa, a Jan Dobraczyński i Iza Moszczeńska należeli do jego współpracowników.

VI - Centralny Wydział Oświaty Pozaszkolnej udzielał porad i wskazówek kołom w zakresie pracy społeczno-oświatowej pozaszkolnej. Wydział sprawował opiekę nad Przeźroczną, Poradnią dla Samouków, Biblioteką dla Nauczycieli i Prelegentów, Biblioteką Centralnego Biura PMS. Przewodniczącym Wydziału był Józef Stemler.

VII - Wydział Księgarski zajmował się sprawami związanymi z "Księgarnią Polską" PMS. Przewodniczącym Wydziału był Antoni Rząd.

VIII - Wydział Drukarski zajmował się sprawami drukarni, /która w 1934 r. została wdzierżawiona wraz ze sprzętem drukarskim i introligatorskim; dzierżawca prowadził druk pod firmą Forum, nie dotrzymał jednak warunków umowy, nie płacił czynszu, doprowadzając do deficytu/. Przewodniczył mu Michał Siciński.

IX - Wydział do Spraw Młodzieży Akademickiej zajmował się ważniejszymi sprawami w zakresie przygotowania młodzieży studiującej w Warszawie do pracy społecznej w organizacjach, między innymi PMS. Przewodniczącym był Mieczysław Grabiński.

X - Wydział Propagandy miał na celu prowadzenie akcji propagandowej. Przewodniczącą Wydziału została Stanisława Jęrzowa-Michalska.

Poza tym w 1936 r. został powołany Wydział Pomocy dla Absol-

wentów Szkół Zawodowych. Miał on na celu udzielanie pomocy materialnej przy zakładaniu własnych warsztatów rzemieślniczych absolwentom szkół zawodowych.

W 1937 r. istniało w Warszawie 16 bibliotek stałych i 339 wędrownych. Czytelników zapisanych było wówczas 16 576, którym wypożyczano 138 068 tomów z księgozbioru liczącego 90 419 tomów⁴⁴.

Tabela 1

Biblioteki PMS w Warszawie w 1938 roku

Nazwa biblioteki	Liczba książek	Liczba czytelników	Liczba wypożyczeń
1. Biblioteka Nauczycielska - Krakowskie Przedmieście 7 m. 8	3004	201	913
2. Biblioteka Kompletowa im. M. Arcta - Krakowskie Przedmieście 7 m. 3	27452	10159	1423 kompl. 24260
3. Wypożyczalnia Podręczników Szkolnych - Lipowa 4a	15201	2102 oraz 24 instyt.	9941
4. Biblioteka dla młodzieży - Lipowa 4a	12016	390	4824
5. Biblioteka im. Suchcickich - Świętojańska 13	2181	136	7906
6. Biblioteka "Śródmieścia" - Poznańska 1	7186	385	28541
7. Biblioteka im. Wieliczki dla młodzieży akademickiej - Nowy Świat 38	12190	359	12190
8. Biblioteka Koła Wola, im. Adamickiego - Grzybowska 65	1059	117	2445
9. Biblioteka im. Osuchowskiego - Słupecka 7	4840	429	32478
10. Biblioteka Koła im. dr. Jędrzejowskiego - Chełmska 19	2980	195	5645
11. Biblioteka im. Sienkiewicza - Pl. Grzybowski 3/5	4829	318	17401
12. Biblioteka Koła Przyszłość - Al. 3 Maja 8	4957	88	4180
13. Biblioteka Koła im. Królowej Korony Polskiej - Srocza 12	2578	117	9000
14. Biblioteka Koła im. Oczapowskiego, - Marii Kazimiery 21	1395	40	3563
15. Biblioteka Koła Młodych - Nowy Świat 38 *	1400	30	60
16. Biblioteka im. Matyldy Michnikowskiej - Puławska 91	1420	56	764
R A Z E M	104608	15138	164199
8 Bibliotek Zarządu Głównego PMS	80650	13708	89339

* Statystyka wypożyczeń pozawarszawskich nie uwzględniona.

Należy zaznaczyć, że PMS nie zakładała wiejskich uniwersytetów ludowych.

Zarząd Główny PMS wysyłał jedynie 10 stypendystów z terenów wschodnich do uniwersytetów ludowych Towarzystwa Czytelni Ludowych w Dalkach i Odolanowie.

Po ukończeniu uniwersytetu ludowego ich absolwenci wracali do swoich miejscowości i pomagali w pracy oświatowej w czytelnich PMS⁴⁵.

Pracę PMS przerwała II wojna światowa.

Formalnie kres działalności Towarzystwa położyło zarządzenie niemieckich władz okupacyjnych z dnia 1 VIII 1940 r.⁴⁶

W działalności bibliotecznej PMS słuszne wydaje się wyodrębnienie dwóch etapów:

1/ od założenia organizacji poprzez działalność tajną w okresie zawieszenia /1906-1916/;

2/ od wznowienia jawnej działalności w okresie okupacji niemieckiej do likwidacji przez okupantów hitlerowskich /1916-1939/.

I okres działalności bibliotecznej PMS
/1906-1916/

W 1906 r. PMS założyła w Warszawie dziewięć kół, spośród których zebrane materiały dostarczają danych szczegółowych jedynie dla czterech bibliotek: Uniwersytetu Ludowego, Pierwszego Koła Powiśla, Koła Śródmieścia oraz Koła im. Staszica.

Tabela 2 ilustruje dane dotyczące 9 bibliotek założonych w 1906 r.

Tabela 2

Czytelnie PMS w Warszawie⁴⁷

Nazwa koła	Adres Czytelni /ulica/	Tomów	Czytelników	Wydano książek
Koło Praskie	Kępa	1500	200	600
Dzielnica Płn-Zachodnia	Leszno 88	1000	585	-
Koło im. St. Jachowicza	Polna 42	123	-	-
Uniwersytet Ludowy	Bracka 18	1500	700	2000
I Koło Powiśla	Topiel 5	1652	100	-
Koło Wioślarskie	Dobra 31	1020	130	1654
Koło im. St. Staszica	Pańska 66	700	-	-
I Koło dzielnicy Wolskiej	Wolska 34	1500	112	3348
Koło Śródmieścia	Piękna 52	3405	-	-

Biblioteka Uniwersytetu Ludowego

Uniwersytet Ludowy⁴⁸ został założony między innymi przez Adama Jaczynowskiego⁴⁹ na zasadzie autonomicznej jednostki w stosunku do PMS we wrześniu 1906 r., a jego zadaniem było "szerzenie oświaty wśród robotniczej i rzemieślniczej ludności miasta Warszawy za pomocą systematycznych wykładów, popularnych odczytów i dostarczania odpowiedniej lektury"⁵⁰.

Biblioteka Uniwersytetu Ludowego początkowo mieściła się przy ul. Brackiej 18, a jej księgozbiór w chwili założenia liczył 750 tomów⁵¹.

Księgozbiór ten powiększał się, dzięki zakupionym książkom i darom osób prywatnych oraz instytucji. Między innymi Komitet Kasy Mianowskiego ofiarował 101 dzieł naukowych wydanych przez Kasę⁵².

Przy końcu semestru 1906/07 liczba tomów wynosiła 1383, w tym dzieł historycznych 92, przyrodniczych 84, filologicznych 96, poezji 100 oraz powieści 1011 tomów⁵³. Z wypożyczalni w tym okresie skorzystało 360 słuchaczy Uniwersytetu Ludowego⁵⁴. Najczęściej wypożyczane były książki o treści historycznej i geograficznej. Przy Bibliotece istniała czytelnia z 19 tytułami pism periodycznych.

Sekcja czytelniana powołana we wrześniu 1906 r. kompletowała księgozbiór "pozwalający słuchaczom na pogłębienie przez samouctwo wiadomości nabywanych na wykładach oraz na kształceniu poczucia estetycznego przez poznawanie najcenniejszych utworów literatury pięknej"⁵⁵.

Po trzech semestrach owocnej działalności w 1907 r. Uniwersytet Ludowy PMS został zamknięty przez władze carskie, a wraz z nim zamknięto bibliotekę.

Adam Jaczynowski rozpoczął starania w administracji rosyjskiej o zezwolenie na otwarcie uczelni podobnego typu. W wyniku tych starań w marcu 1908 r. uruchomiono "Kursy dla dorosłych" Adama Jaczynowskiego. Na polecenie władz carskich skreślono z programu naukę języka polskiego i dziejów ojczystych oraz przedmioty humanistyczne. W programie dominowały przedmioty przyrodnicze. "Kursy dla dorosłych" przejęły od Uniwersytetu bibliotekę z księgozbiorem liczącym wówczas 2347 tomów⁵⁶.

Na żądanie władz oświatowych, bibliotekę oddzielono od "Kursów" i sprawowała nad nią opiekę Zofia Orłowska-Przybylska.

W latach 1908-1909 księgozbiór wzrósł do 2709 tomów. Zapisanych było 530 czytelników, którym udostępniono 7708 tomów⁵⁷. Najbardziej poczytne były powieści Henryka Sienkiewicza i Elizy Orzeszkowej, natomiast z książek naukowych szczególną popularnością cieszył się dział przyrodniczy.

W czytelni udostępniane były następujące tytuły czasopism: "Kurier Warszawski", "Głos Warszawski", "Wiadomości Codzienne", "Nowa Gazeta", "Polak Katolik", "Dziennik Powszechny", "Goniec" oraz "Tygodnik Ilustrowany", "Świat", "Bluszcz", "Ziarno", "Gazeta Świąteczna", "Życie Robotnika" oraz miesięczniki: "Zdrowie", "Wychowanie w domu i szkole" oraz "Biblioteka Warszawska"⁵⁸.

W latach 1909-1910 biblioteka posiadała 2181 tytułów dzieł w 2843 tomach, natomiast zapisanych było 659 czytelników. Każdy czytelnik przeciętnie wypożyczał dwie książki beletrystyczne i jedną naukową⁵⁹. W okresie od 1 października 1910 r. do 1 czerwca 1911 r. sprawozdania wykazują 400 czytelników, którym wydano 2788 tomów⁶⁰.

W roku 1912/13 biblioteka pozostawała pod opieką Marii Markowskiej. Księgozbiór liczył wówczas 2538 dzieł w 3012 tomach, do końca semestru przybyło 127 dzieł w 150 tomach⁶¹. Księgozbiór w okresie I wojny światowej z braku funduszy bardzo powoli powiększał się. W 1914/15 r. liczył 2534 dzieła w 3236 tomach⁶². W okresie sprawozdawczym zapisanych było tylko 70 czytelników, którym wydano 889 tomów, w tym dzieł naukowych 83, literatury pięknej 806 tomów⁶³.

Biblioteka "Kursów" pozostawała pod opieką Haliny Podczaskiej.

Z powodu braku funduszy biblioteka nie rozwijała się i na potrzeby "Kursów" była niewystarczająca⁶⁴. Spadek liczbowy czytelników można tłumaczyć wybuchem I wojny światowej.

Biblioteka posiadała własny regulamin, zapisujący się płacił 50 kopiejek zastawu, a opłata miesięczna wynosiła 10 groszy⁶⁵.

"Kursy dla dorosłych" Adama Jaczynowskiego rozwinęły działalność w trzech kierunkach: Wykłady systematyczne, odczyty oraz od 1910/11 r. tzw. czytanki. "Czytanki" polegały na głośnym odczytywaniu całości lub wyjątków arcydzieł wybitnych autorów literatury polskiej: Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Elizy Orzeszkowej, Aleksandra Fredry oraz klasyków: Homera Sofoklesa i Szekspira. W pierwszym roku działalności poświęcono im 13 wieczorów⁶⁶.

Tabela 3

Tytuł i autor dzieła	Liczba wieczorów	Nazwisko prelegenta	Liczba słuchaczy
"Iliada" Homera	2	A.Jaczynowski	199
"Makbet" Szekspira	1	B.Nawroczyński	92
"Król Lear" Szekspira	1	B.Nawroczyński	85
"Pan Tadeusz" Mickiewicza	3	M.Kridl	151
"Grażyna" Mickiewicza	1	S.Skrobońska	47
"Odyssea" Homera	2	J.Korycki	76
"Zemsta" Fredry	1	A.Szpadkowski	20
"Pan Jowialski" Fredry	1	A.Szpadkowski	16
"Szkice węglem" Sienkiewicza	1	Z.Uenter	34
9 utworów	13		700

W tabeli 4 można zaobserwować stały wzrost liczebności uczestników czytanek. Spadek liczebności słuchaczy w roku 1914/15 wydaje się być uzasadniony wybuchem I wojny światowej.

Tabela 4

Rok oświatowy	Liczba czytanek	Liczba uczestników
1911/12	25	768 67
1912/13	25	1107 68
1913/14	26	2095 69
1914/15	23	1788 70
1915/16	25	2015 71

Czytelnia Pierwszego Koła Powiśla

Pierwsze Koło Powiśla PMS założone zostało w czerwcu 1906 r. Utworzono 3 sekcje: czytelnianą, szkolną i finansową. Zadaniem sekcji czytelnianej było zgromadzenie i opracowanie księgozbioru. Czytelnia Pierwszego Koła Powiśla została otwarta we wrześniu 1906 r. w lokalu przy ul. Topiel 5.

Początkowo księgozbiór Czytelni liczył 500 tomów⁷².

W 1908 r. po zawieszeniu działalności Macierzy, Koło przekazało formalnie Czytelnię osobom prywatnym. W tymże roku z usług Czytelni skorzystały 82 osoby, w 1909 r. - 140 osób, w 1910 r.

- 223 osoby, w 1911 r. - 229 osób, w 1912 r. - 224 osoby, w 1913 r. - 213 osób, w 1914 r. - 234 osoby, w 1915 r. - 237 osób⁷³.

Biblioteka Koła Śródmieścia Warszawy

W czerwcu 1906 r. powstało Koło Śródmieścia Warszawy PMS, dzielnicy zamieszkannej przeważnie przez rzemieślników, urzędników, kupców oraz inteligencję.

Powołano pięć sekcji, a wśród nich czytelnianą. W sekcji pracowało 46 osób, które zajęły się gromadzeniem księgozbioru bibliotecznego. Sekcja kompletowała go drogą zakupów i darów osób prywatnych oraz instytucji. Warto wymienić kilka spośród ofiarodawców: Koło Kobiet Polskich podarowało ok. 400 tomów, Księgarnia Arcta 100 tomów, Księgarnia Wendego 20 tomów⁷⁴.

W roku 1906/07 zgromadzono 2696 dzieł w 3405 tomach wartości około 2000 rb⁷⁵.

Następnie opracowano regulamin Czytelni i Wypożyczalni, dostosowany do wydanego wcześniej regulaminu w opracowaniu Sekcji Czytelnianej przy Zarządzie Okręgowym miasta Warszawy PMS. Biblioteka Koła Śródmieścia Warszawy została otwarta w październiku 1907 r. w lokalu przy ulicy Wielkiej 5⁷⁶.

Po zawieszeniu działalności PMS biblioteka została na kilka miesięcy zamknięta. Dopiero w kwietniu 1908 r. po otrzymaniu zezwolenia przejęła księgozbiór jedna z członkiń Zarządu - Helena Bonda.

Biblioteka Koła im. St. Staszica

Koło im. St. Staszica powstało w czerwcu 1906 roku.

Wypożyczalnię otwarto 23 marca 1907 r. w Warszawie, przy ul. Pańskiej 66. Księgozbiór biblioteki w chwili założenia zawierał 700 tomów i powstał wyłącznie z darów osób prywatnych⁷⁷.

Wypożyczalnia przeznaczona była głównie dla młodzieży uczącej się w szkołach Koła im. St. Staszica. Wypożyczano jednorazowo 2 książki na okres 2 tygodni, pobierając miesięczną opłatę 10 groszy. Za przetrzymanie książki czytelnik płacił 20 groszy kary⁷⁸. W przypadku zniszczenia lub zagubienia należało książkę odpuścić lub zapłacić jej równowartość.

W drugim okresie swej działalności bibliotecznej /1916-1939/ PMS reaktywowała biblioteki powstałe w latach 1906/07 oraz zakładała nowe: Bibliotekę im. Michała Arcta, Książnicę Nauczycielską, Poradnię dla Samouków. Wypożyczalnię Podręczników Szkolnych oraz Bibliotekę im. Henryka Sienkiewicza i Koła Sieleckiego. W tym okresie powstają też biblioteki ruchome oraz tzw. Biblioteki Liliputki.

II okres działalności bibliotecznej PMS /1916-1939/

Biblioteka Uniwersytetu Ludowego /1916-1931/

W 1916 r. okupacyjne władze niemieckie wyraziły zgodę na otwarcie Uniwersytetu Ludowego PMS. Biblioteka "Kursów dla dorosłych" Adama Jaczynowskiego, a od tej chwili ponownie Uniwersytetu Ludowego, mieściła się przy ul. Brackiej 18. W roku 1916/17 bibliotekę przeniesiono do lokalu gimnazjum Św. Stanisława, przy ul. Traugutta 1. Ponieważ w 1918 r. lokal gimnazjum oddano Wydziałowi Teologicznemu Uniwersytetu Warszawskiego, biblioteka Uniwersytetu Ludowego została przeniesiona do lokalu przy ul. Czackiego 14.

W 1920 r. wydzielono z biblioteki najcenniejsze podręczniki i przewieziono je do gmachu przy ul. Traugutta 1, gdzie zorganizowano czytelnię z podręcznym księgozbiorem liczącym 500 tomów⁷⁹.

Uniwersytet Ludowy PMS funkcjonował do śmierci Adama Jaczynowskiego - do 1931 r., po czym nastąpiła przerwa w działalności tej placówki⁸⁰.

W 1939 r. Wydział Miejski Zarządu Głównego PMS przystąpił do wznowienia placówki powierzając ją Sekcji Uniwersytetu Powszechnego PMS, pracującej pod kierownictwem Władysława Kańskiego, członka Zarządu Głównego. Pedagogiczne kierownictwo objął profesor Tadeusz Uhna.

Biblioteka Koła Śródmieścia

W 1916 r. reaktywowano Koło Śródmieścia. Biblioteka Koła mieściła się przy ul. Wielkiej 3 i posiadała wówczas 6500 tytułów dzieł w 9000 tomach. W tym roku wydano 64 847 tytułów⁸¹. Wśród

czytelników przeważający procent /70%/ stanowiła młodzież szkół niższych, średnich i wyższych. Pozostali czytelnicy to nauczyciele i rzemieślnicy⁸². Według stanu na 1 stycznia 1933 r. księgozbiór biblioteki wynosił 8729 tomów, zapisanych było 334 czytelników, którym wypożyczono 21 043 tomy⁸³. Biblioteka mieściła się wówczas przy ul. Poznańskiej 1, a kierowała nią Leokadia Stegnerówna.

W 1934 r. biblioteka posiadała 7427 tomów, w tym 18 tytułów francuskich, zapisanych było 381 czytelników, którym wypożyczono 19 936 dzieł⁸⁴. Według ostatniego sprawozdania przed wybuchem II wojny światowej biblioteka Koła Śródmieścia posiadała 7186 tomów i 385 czytelników, którzy wypożyczyli 2854 tomy książek⁸⁵.

Czytelnia Koła Powiśla

W czerwcu 1916 r. reaktywowano Koło Powiśla PMS. Wybrano zarząd koła i powołano 3 sekcje: szkolną, czytelnianą i finansową.

W tymże roku, aby pomóc biednym dzieciom, otworzono przy Czytelni Koła lokal do czytania na miejscu i do odrabiania lekcji.

Czytelnia początkowo mieściła się przy ul. Topiel 5, a następnie przeniesiono ją do lokalu przy ul. Bednarskiej 7. W 1916 r. księgozbiór Czytelni liczył 19 150 tytułów dzieł w 33 400 tomach, a zapisanych czytelników było wówczas 254⁸⁶.

Pobierano opłatę w wysokości 5 kopiejek miesięcznie za książki wymieniane trzy razy w tygodniu⁸⁷.

Dzieje Czytelni Koła Powiśla wymagają dalszych poszukiwań źródłowych.

Biblioteka Szkolna im. Michała Arcta zwana "Kompletową"

Biblioteka Szkolna im. Michała Arcta została udostępniona 3 lutego 1917 r. i mieściła się przy ul. Krakowskie Przedmieście 7.

Księgozbiór biblioteki powstał dzięki rodzinie Michała Arcta, która ofiarowała dla PMS książki wartości 15 000 rubli. Ponadto zagwarantowała coroczne uzupełnianie zbiorów wydawnictwami Arccta na sumę 1000 rubli. Arctowie ofiarowali również szafy na urządzenie biblioteki⁸⁸.

W skład zarządu Biblioteki wchodził przedstawiciel rodziny Arctów. Opracowano regulamin wypożyczania książek. Biblioteka wypożyczała książki szkołom oraz instytucjom oświatowym bezpłatnie lub za minimalną opłatą.

Zadaniem Biblioteki im. Michała Arcta było rozbudzanie zainteresowań czytelniczych wśród dzieci i młodzieży na terenie Warszawy, przedmieść i podmiejskich osad.

Początkowo Biblioteka posiadała 600 kompletów po 40-50 książek tej samej treści, przeznaczonych dla całej klasy oraz 140 kompletów po 3 egzemplarze. W roku założenia Biblioteka posiadała 25 000 książek⁸⁹,

Wszystkie książki zostały podzielone na sześć działów, w ramach których istniały komplety, zawierające określoną liczbę egzemplarzy tego samego dzieła. W 1919 r. Biblioteka posiadała 30 930 książek z następującymi działami:

- I - Moje Książeczki /161 kompletów zawierających po 50 egzemplarzy/;
- II - Zajmujące czytanki /246 kompletów po 40 egzemplarzy/;
- III - Książeczki dla wszystkich /126 kompletów po 40 egzemplarzy/;
- IV - Poezje /71 kompletów po 40 egzemplarzy/;
- V - Książki ogólnokształcące /99 kompletów po 40 egzemplarzy/;
- VI - Komplety mieszane /20 kompletów po 40 egzemplarzy/⁹⁰.

Wydawano również katalogi: "Mała biblioteczka oświatowa", "Wykaz literatury dla osób pracujących nad młodzieżą" oraz "Wykaz podręczników szkolnych"⁹¹. W 1922 r. Biblioteka dostarczyła szkołom 7780 kompletów książek⁹². Wiadomo też, że w 1926 r. wypożyczyła młodzieży szkolnej 161 166 tomów⁹³. Księgozbiór Biblioteki w 1932 r. wynosił 23 510 tomów, a wypożyczono 31 116 tomów książek⁹⁴. W 1938 r. w Bibliotece znajdowało się 27 452 tomy, wypożyczono 1423 komplety w 24 260 tomach, czytelników było wówczas 10 159⁹⁵.

W protokole, spisany podczas działań wojennych II wojny światowej, określającym "stan instytucji PMS w Warszawie"⁹⁶ stwierdzono brak katalogów Biblioteki im. Michała Arcta oraz poważne zniszczenie księgozbioru.

Książnica Nauczycielska

Pragnąc ułatwić pracę osobom zajmującym się nauczaniem i wychowywaniem, Wydział Pedagogiczny PMS zorganizował 1 października 1918 r. Książnicę Nauczycielską.

Osoba pragnąca skorzystać z określonej książki wypożyczała ją z "Książnicy" pozostawiając kaucję. Maksymalny termin wypożyczenia wynosił jeden rok. Po upływie tego terminu zwrot książki nie był przyjmowany. Jeśli natomiast czytelnikowi książka okazała się niezbędną, mógł ją zatrzymać na własność, a za pozostawioną kaucję Książnica nabywała następną pozycję.

Książnica Nauczycielska powstała przede wszystkim z darów prywatnych i kupna. Początkowo liczyła 600 tomów, a po kilku miesiącach istnienia liczba tomów wzrosła do 1600⁹⁷. W roku zorganizowania Książnica posiadała następujące działy: matematyczny, nauki przyrodnicze, nauki filologiczne i historyczne, nauki społeczne, prawne i filozoficzne, nauka wychowania i oświata, literatura piękna. Wszystkie książki zostały podzielone na trzy stopnie, zależnie od ich przystępności: niższy /tzn. książki bardzo popularne/, średni i wyższy.

Katalogi Książnicy wydawane były dwa razy w roku: w czerwcu i w grudniu.

Książnica Nauczycielska przeznaczona była głównie dla nauczycieli i wychowawców. Warto nadmienić, że w 1922 r. wypożyczono 150 książek⁹⁸.

Biblioteki ruchome

Ważną rolę w rozwoju czytelnictwa odegrały funkcjonujące od stycznia 1921 r. biblioteki ruchome, których zadaniem było dotarcie do najbardziej odległych zakątków kraju.

Księgozbiór bibliotek ruchomych oparty był głównie na wydawnictwach dla dzieci i młodzieży, wśród których znajdowały się przystępnie napisane powieści oraz książki popularno-naukowe. W drewnianych skrzynkach mieściło się po 40 tomów /tylko 3 biblioteki posiadały skrzynie po 177 tomów/⁹⁹. W każdej skrzyni znajdowała się instrukcja, wzór pokwitowania oraz katalog, którego odpis przechowywany był w centrali - z adnotacją, do jakiej miejscowości i na jak długo wypożyczony jest komplet.

Skrzynie wysyłano do określonych miejscowości, przeważnie do szkół, a wybrana osoba była tam odpowiedzialna za kontrolę wypożyczeń na miejscu. W małych miasteczkach, w których działały koła PMS, zarządy okręgowe urządzały ruchome wystawy książek, w połączeniu z odczytami na temat samokształcenia i bibliotekarstwa. Często wystawa była połączona z pokazem reprodukcji dzieł sztuki polskiej i zdobnictwa ludowego. Zgodnie z ustaleniami wystawa powinna zawierać około 1000 książek, z podziałem na działy. Książki były tak ułożone, aby zwiedzający miał do nich dostęp. Każda wystawa posiadała własny katalog oraz odpowiednie skrzynie do przewozu książek¹⁰⁰.

Biblioteki ruchome odegrały bardzo ważną rolę w upowszechnianiu czytelnictwa. Stopień zniszczenia książek świadczył o wielkiej popularności księgozbiorów tego rodzaju¹⁰¹.

Poradnia dla Samouków

Dużą pomoc w upowszechnianiu wiedzy świadczyła Poradnia dla Samouków PMS, funkcjonująca w Warszawie od listopada 1922 r. Posiadała ona dwa działy: nauczycielski i ogólny. O pożyteczności tej instytucji świadczy fakt, że w ciągu jednego miesiąca udzieliła 93 porady samoukom, natomiast w ciągu jednego roku udzielała ich ponad 1000. Poradnia udzielała wskazówek w samokształceniu drogą korespondencyjną. Ze względu na zróżnicowanie poziomu pytań z różnych dziedzin wiedzy Poradnia dzieliła samouków na trzy kategorie: osoby, które pragną zdobyć świadectwo ukończenia szkoły, a zatem wystarczy im wskazać odpowiednie podręczniki szkolne; osoby, które chcą podnieść swój ogólny poziom wykształcenia; oraz osoby pragnące specjalizować się w określonej dziedzinie wiedzy. Na pytania ostatniej grupy samouków, dotyczące zagadnień szczegółowych, odpowiadał profesorowie, specjaliści z różnych dziedzin nauki, którzy nie odmawiali swej pomocy samoukom, między innymi Maria Ossowska - socjolog, Regina Fleszarowa - geograf i bibliotekarz, Kazimierz Król - językoznawca i historyk literatury.

"Podręcznik, encyklopedia, dzieło naukowe, powieść - słowem książka - oto są artykuły pierwszej potrzeby dla spożywców i wytwórców kultury"¹⁰².

W 1926 r. do działu ogólnego wpłynęły 602 wnioski o porady,

natomiast do działu nauczycielskiego - 758¹⁰³. Dział Nauczycielski Poradni udzielał informacji w sprawach dotyczących wymagań programowych i egzaminów w placówkach kształcących nauczycieli: w seminariach, kursach nauczycielskich, Wyższych Kursach Nauczycielskich, Kursach Wakacyjnych oraz Pedagogiach. Nauczycielom dział wysyłał materiały potrzebne do opracowania referatów, wypożyczając je z Biblioteki Nauczycielskiej. Biblioteka ta posiadała około 5000 książek z zakresu pedagogiki, psychologii, dydaktyki, higieny szkolnej, organizacji i administracji szkolnictwa oraz metodyki poszczególnych przedmiotów¹⁰⁴.

W dziale nauk pedagogicznych znajdujemy w spisie między innymi dzieła E. Claparèda, J. Wł. Dawida, J. Dewey'a, G. Kerschensteina, Ellen Key, J. Korczaka, St. Kota, M. Montessori, B. Nawroczyńskiego, G. Paramowicza, Wł. Witwickiego.

W 1931 r. liczba porad wzrosła do 1951 w dziale ogólnym oraz 845 w dziale nauczycielskim¹⁰⁵.

Wypożyczalnia Podręczników Szkolnych

We wrześniu 1924 r. powstała z darów księgarń, szkół i osób prywatnych Wypożyczalnia Podręczników Szkolnych. Podręczniki ofiarowali do niej między innymi Księgarnia im. M. Arcta, Książnica Polska, Gimnazjum im. Stefana Batorego oraz Gimnazjum im. Emilii Plater. W roku założenia Wypożyczalnia posiadała łącznie 3000 tomów¹⁰⁶.

Podręczniki były wypożyczane bezpłatnie na rok szkolny instytucjom dobroczynnym, osobom najbiedniejszym, a za drobną opłatą innym osobom prywatnym oraz instytucjom.

W 1932 r. wypożyczono 10 958 książek, 2529 czytelnikom oraz 29 zakładom dobroczynnym. W tymże roku wypożyczono: 53 studentom, 62 uczniom kursów maturalnych, 100 uczniom szkół średnich, 63 uczniom seminarium, 120 uczniom szkół zawodowych, 150 uczniom szkół powszechnych, 30 samoukom. Bezrobotnym wypożyczono bezpłatnie 3208 książek¹⁰⁷.

Według danych z 1 stycznia 1933 r. Wypożyczalnia posiadała 48 605 tomów, po uprzednim wyeliminowaniu 9999 książek, z czego 2014 wysłano na kresy oraz 2739 książek wycofano /oddano Izbowi Rzemieślniczemu św. Antoniego 670 egzemplarzy, przesłano do Rumunii oraz 4376 oddano na makulaturę/¹⁰⁸.

Według zaś danych na 31 XII 1934 r. Wypożyczalnia posiadała 47 074 tomy, wypożyczała 5258 podręczników - 1502 osobom /725 uczniom i 777 uczennicom/ oraz 20 instytucjom¹⁰⁹.

W 1938 r. Wydział Miejski PMS otrzymał dary od autorów, wydawców, księgarzy i osób prywatnych, z czego 1378 książek przekazał Wypożyczalni Podręczników Szkolnych¹¹⁰.

Wypożyczalnia Podręczników była oblegana przeważnie przez ubogą młodzież, która nie posiadała potrzebnych jej książek szkolnych¹¹¹.

Wypożyczalnia mieściła się przy ul. Traugutta 3, następnie została przeniesiona do lokalu przy ul. Lipowej 4^a.

Biblioteka im. Henryka Sienkiewicza

Koło im. Henryka Sienkiewicza zostało założone w 1926 r. w lokalu przy Placu Grzybowskiem 3/5.

Według sprawozdań na 31 grudnia 1929 r. Księgozbiór Biblioteki wynosił 2647 tomów¹¹², natomiast w 1938 r. 4829. Zapisanych było wówczas 318 czytelników, którym wypożyczono 17 401 tomów¹¹³.

W spisany podczas działań wojennych II wojny światowej protokole określającym "stan instytucji PMS w Warszawie" stwierdzono, iż Biblioteka im. H. Sienkiewicza wraz z katalogiem, księgozbiorem i lokalem, została całkowicie spalona¹¹⁴.

Biblioteka Koła Sieleckiego

W 1929 r. powstała biblioteka Koła Sieleckiego przy ul. Chełmskiej 19, a jej księgozbiór w chwili założenia liczył 2500 tomów¹¹⁵. W 1933 r. księgozbiór jej wzrósł do 2999 tomów, zapisanych było wówczas 203 czytelników, którym wypożyczano 2694 tomy¹¹⁶. W latach 1937-1938 nastąpiła zmiana nazwy na Koło im. dr. Jędrzejowskiego.

Według ostatniego sprawozdania przed wybuchem drugiej wojny światowej z 1938 r. księgozbiór Biblioteki im. dr. Jędrzejowskiego liczył 2980 tomów, liczba czytelników 1905, a wypożyczono im 5645 tomów¹¹⁷.

Do ciekawych rodzajów bibliotek można zaliczyć zainicjowane w 1934 r. przez Wołyński Zarząd PMS tzw. Biblioteki

L i l i p u t k i. W szafkach-skrzynkach układano po 10 książek: 6 tomów "Trylogii", 2 tomy "Krzyżaków", 1 tom "W pustyni i w puszczy" oraz dodatkowo 1 tom śpiewnika "Zbiór pieśni polskich z nutami"¹¹⁶.

W 1936 r. na wzór wołyński zorganizowano w Warszawie Biblioteki Liliputki. Biblioteki te posiadały:

- 100 skrzynek typu A,
- 100 skrzynek typu B,
- 44 skrzynki typu C /Sienkiewicza/,
- 20 skrzynek typu rolniczego.

Jak wykazuje statystyka, spośród 10 książek przeciętnie 8 było w czytaniu¹¹⁹.

Opracowano regulamin Bibliotek-Liliputek, które miały charakter bibliotek wędrownych. Biblioteka każdego typu zawierała opracowane książki, ich spis oraz zeszyt kontroli. Obowiązywało przestrzeganie terminu wypożyczeń, który nie powinien przekraczać roku. Opłata za wypożyczenie jednego kompletu wynosiła 1 zł. Koszty przesyłki pokrywał wypożyczający¹²⁰.

Centrala Bibliotek-Liliputek mieściła się w Warszawie, przy ul. Krakowskie Przedmieście 7 m 4.

W celu ułatwienia pracy w zakresie kompletowania książek w 1929 r. powołano Wydział Bibliotek i Oceny Książek.

W skład Wydziału wchodził: Anna Reiterowa, Jan Kornecki, Mira Małachowska, Iza Moszczeńska, Jan Stemler, Ksawery Świerkowski, Józef Świeżyński i Józef Stemler¹²¹.

W zebraniach Wydziału uczestniczyli recenzenci, kierownicy bibliotek warszawskich oraz członkowie sekcji bibliotek kół warszawskich. W tymże roku poddano ocenie 169 pozycji książkowych, korespondowano z wydawcami i recenzentami książek oraz analizowano spisy książek. Do zadań Wydziału należała również selekcja księgozbiorów. W bibliotekach Macierzy udzielano porad i wskazówek w zakresie pracy bibliotecznej.

Na zebraniach Wydziału omawiano twórczość Heleny Boguszewskiej, Haliny Górskiej, Leona Kruczkowskiego, Tadeusza Dołęgi-Mostowicza, Poli Gojawiczyńskiej i Melchiora Wańkowicza. Jedno zebranie poświęcone było powieści katolickiej. Jan Dobraczyński mówił o twórczości polskich powieściopisarzy katolickich¹²².

Dzięki Wydziałowi Bibliotek i Oceny Książek, w latach 1931-1939 wydawano "Poradnik Biblioteczny", jako dodatek do czasopisma "Oświata Polska"¹²³.

Ponadto Mira Małachowska i Anna Reiterowa opracowały również "Poradnik biblioteczny", katalog ułatwiający wybór książek w bibliotekach oświatowych¹²⁴. Zgodnie z założeniem autorek, katalog obejmuje przede wszystkim powieść. "Ten rodzaj literatury przemawia najłatwiej i najsilniej do czytelnika"¹²⁵. Powieści zostały podzielone na 17 rodzajów: powieści psychologiczno-obyyczajowe, społeczno, obyczajowe polskie i obce, powieści i opowiadania egzotyczne, podróże i opowiadania krajoznawcze, historyczne, powieści dotyczące stosunku człowieka do przyrody, polskie powieści regionalne, sensacyjno-detektywistyczne, fantastyczne, humorystyczno-satyryczne, biograficzne, żywoty świętych, życiorysy, pamiątki, nowele, opowiadania dla dziewcząt i młodzieży.

Wydawaniem publikacji PMS zajmowała się Książarnia Polska¹²⁶, mieszcząca się w Warszawie przy ul. Wareckiej 14.

Książarnia wydawała informatory o treści, objętości oraz stopniu przystępności książek. W 1925 r. Książarnia za wydawnictwa ludowe została nagrodzona złotym medalem na wystawie rolniczo-przemysłowej w Łowiczu¹²⁷.

Na pierwszych Targach Poznańskich Cozary Rytel zorganizował wystawę wydawnictw Macierzy. Wydatki na jej urządzenie zostały prawie w całości pokryte z dochodów osiągniętych z datków za rozdawanie wydawnictw PMS¹²⁸.

Książarnia Polska zaopatrywała w swoje wydawnictwa koła oraz poszczególnych członków PMS. Wydała wiele pozycji instrukcyjno-metodycznych i popularno-naukowych, takich jak "Elementarz do nauki starszych" w wydaniu książkowym i ściennym, opracowany przez Józefa Stemlera¹²⁹.

W związku z ustaleniem kierunków pracy Polskiej Macierzy Szkolnej, Książarnia wydała "Instrukcje w sprawie prowadzenia oświaty pozaszkolnej"¹³⁰, zawierające statut, regulaminy i informacje organizacyjne oraz wytyczne dotyczące form pracy oświatowej pozaszkolnej, przeznaczone dla instytucji Macierzy. "Instrukcje" zawierały ponadto wskazówki odnośnie do prowadzenia i organizowania uniwersytetów powszechnych oraz bibliotek stałych i wędrownych.

Większość pozycji wydawniczych PMS była przeznaczona dla dzieci i młodzieży, zawierała opowiadania, bajki, wydawnictwa popularnonaukowe, między innymi o treści historycznej, geograficznej i przyrodniczej¹³¹.

Wydano też wiele pozycji dotyczących bibliotekarstwa¹³².

Wraz ze wzrostem kół rosła potrzeba zwiększenia liczby pracowników oświatowych, ludzi chętnych do pracy, a co się z tym ściśle wiąże - odpowiedniego przygotowania ich do stojących przed nimi zadań. W tym celu zorganizowano w grudniu 1921 r. pierwszy kurs w Kamieniu Koszyrskim na Polesiu, prowadzony przez dyrektora Józefa Stemlera. Celem kursu było zorientowanie słuchaczy w zagadnieniach pracy kulturalno-oświatowej oraz odpowiednie przygotowanie ich do pracy na poszczególnych odcinkach. Kurs ten wzbudził ogromne zainteresowanie.

Należy dodać, że w okresie od grudnia 1923 r. do marca 1926 r. odbyło się podobnych kursów 41, w których uczestniczyło 8667 osób¹³³.

W 1923 r. zostało założone Akademickie Koło PMS w Warszawie.

W listopadzie 1931 r. Zarząd Koła zorganizował Ogólnoakademicki Kurs Pracy Społecznej, na który uczęszczało 500 osób, w tym stałych słuchaczy 242¹³⁴.

Na kursie Józef Stemler, ówczesny dyrektor PMS, wygłosił wykład na temat "Drukowane słowo w pracy oświatowo-kulturalnej"¹³⁵.

Po zakończonym kursie rozpoczęła działalność Sekcja Bibliotekarska Koła Akademickiego PMS. Zadaniem Sekcji było przygotowanie swoich członków do prowadzenia bibliotek oświatowych oraz dostarczenie im materiałów do samokształcenia. W 1931 r. Sekcja zorganizowała Seminarium Bibliotekarskie z następującym programem:

1. Wstęp. Rola biblioteki w wychowywaniu i dokształcaniu.
2. Typy i rodzaje bibliotek: a/ naukowe, b/ oświatowe, c/ rozrywkowe.
3. Gromadzenie i uzupełnianie księgozbioru: a/ dobór i zakup książek do biblioteki, Podręczniki i źródła, b/ dary.
4. Inwentaryzacja książek i ustawianie ich na półkach.
5. Oprawa książek i ich konserwacja.
6. Katalogowanie: a/ zadanie katalogu bibliotecznego; b/ redagowanie kart katalogowych; c/ typy katalogów: alfabetyczny, działowy, przedmiotowy, krzyżowy, d/ pomieszczenie katalogów, e/ katalogi ilustrowane.
7. Klasyfikacja książek.
8. Lokal i urządzenie biblioteki.
9. Wypożyczanie książek.
10. Statystyka biblioteczna i rachunkowość biblioteki.

11. Wykształcenie bibliotekarzy. Ustawodawstwo biblioteczne¹³⁶.

Na Seminarium w 1931 r. uczęszczało 40 osób, w 1932 r. - 65 osób¹³⁷.

Seminarium składało się z wykładów i ćwiczeń oraz praktyk w bibliotekach PMS.

Po ukończeniu Seminarium słuchacze otrzymywali świadectwa.

Sekcja Bibliotekarska w 1932 r. zorganizowała dwie wycieczki: do drukarni Zakładów Wydawniczych Michała Arcta oraz do Biblioteki Publicznej im. J. Słowackiego.

Ponadto sekcja uporządkowała, skatalogowała i zinwentaryzowała księgozbiór biblioteki Koła Akademickiego PMS.

Biblioteka ta powstała z darów osób prywatnych oraz Zarządu PMS.

W chwili założenia księgozbiór jej liczył 300 tytułów w 358 woluminach¹³⁸. W okresie od 15 września do 31 grudnia 1932 r. wypożyczono 54 tytuły dzieł - 24 czytelnikom¹³⁹.

Ponadto Sekcja założyła czytelnię czasopism, w której udostępniano 18 tytułów czasopism wychodzących w Polsce oraz 18 tytułów czasopism emigracji polskiej¹⁴⁰.

Od 1929 r. funkcjonowała też Szkoła Pracownic Społecznych.

Szkoła prowadziła dwa kursy z wydziałami: bibliotekarsko-księgarskim oraz sekretarsko-instruktorskim.

Już w następnym, 1930 r. uczestniczyły w kursie bibliotekarsko-księgarskim 62 uczennice. Nauka trwała dwa lata. O przyjęciu decydowało ukończenie przynajmniej 6 klas szkoły powszechnej.

Oprócz tego Zarząd Główny PMS organizował 2-tygodniowe kursy biblioteczne. Program kursu przewidywał wykłady i ćwiczenia z następujących tematów: zagadnienie książki i czytelnictwa, organizacja i technika pracy bibliotecznej oraz zarys historyczny rozwoju bibliotek krajowych i zagranicznych, a także omawiał zadania bibliotek¹⁴¹.

Ponadto PMS organizowała kursy dla kandydatów na bibliotekarzy wędrownych. Głównym zadaniem stojącym przed bibliotekarzem wędrownym była popularyzacja czytelnictwa na wsi, między innymi poprzez organizowanie głośnego czytania w rodzinie.

Program kursu obejmował wiadomości teoretyczne i praktyczne o książce, bibliotece i czytelnictwie oraz podstawach życia zbiorowego ze specjalnym uwzględnieniem obronności kraju.

Oto tematy niektórych wykładów:

Historia książki i biblioteki.

Dobra i zła książka.

Nowieściopisarze i poeci polscy.

Wędrowni książki od biblioteki do czytelnika¹⁴².

Wykłady prowadzili: Halina Komar-Gacka i Juliusz Sędek.

W 1932 r. zorganizowano w terenie 13 kursów, w których uczestniczyło 484 słuchaczy¹⁴³.

W 1933 r. Zarząd PMS ogłosił konkurs na opracowanie podstawowego księgozbioru, złożonego z 25 książek z literatury ojczystej¹⁴⁴.

Pierwsze miejsce w konkursie zajął student Uniwersytetu Warszawskiego, Wincenty Różycki, który dokonał i uzasadnił wybór 25 następujących pozycji¹⁴⁵:

Henryk Sienkiewicz	- Quo vadis,
Ogniem i mieczem,
Potop,
Krzyżacy,
Bolesław Prus	- Lalka,
Placówka,
Władysław Reymont	- Chłopi,
Z ziemi chełmskiej,
Kazimierz Przerwa-Tetmajer	- Na skalnym Podhalu,
Józef Ignacy Kraszewski	- Stara baśń,
Adolf Dygasiński	- Gody życia,
Maria Konopnicka	- Pan Balcer w Brazylii,
Eliza Orzeszkowa	- Nad Niemnem,
Utwory: Jana Kasprowicza,	Jana Kochanowskiego, Juliana Niemcewicza,
Stanisław Wyspiański	- Wesele,
Zofia Kossak-Szczucka	- Pola Legnickie,
Zygmunt Krasiński	- Nie-boska komedia,
Adam Mickiewicz	- Pan Tadeusz,
Konrad Wallenrod,
Juliusz Słowacki	- Lilla Weneda,
Balladyna,
Stefan Żeromski	- Ludzie bezdomni,
Szyfowe prace.

PMS organizowała "zbiórkę dobrej książki". Apol Towarzystwa wzywał osoby prywatne oraz instytucje do nadsyłania książek.

W 1934 r. nadesłano 25 968 tomów. Były to roczniki pism dziecięcych: "Płomyka" i "Mojego Pisemka" oraz powieści Bolesława Prusa, Elizy Orzeszkowej i poszczególne tomy z Biblioteki Dzieł Wyborowych¹⁴⁶.

Wydział Miejski PMS otrzymywał książki od szkół, księgarń, a także od osób prywatnych. W 1935 r. przysłano 8295 książek, w tym 719 broszur, 41 podręczników, 2 mapy oraz 1 globus¹⁴⁷.

W 1934 r. PMS utworzyła P o g o t o w i e B i b l i o t e c z n e mające na celu niesienie fachowej pomocy właścicielom księgozbiorów prywatnych, porządkowania ich oraz udzielanie wskazówek dotyczących ich gromadzenia.

Z pomocy "Pogotowia" korzystali przeważnie właściciele prywatnych księgozbiorów. Porad udzielano bezpłatnie. Natomiast uporządkowanie księgozbioru składającego się z 200 woluminów kosztowało 20 zł, uporządkowanie każdego następnego 100 książek o 5 zł więcej¹⁴⁸.

Do ciekawych inicjatyw bibliotecznych należy opracowanie "10 przykazań dla nowych czytelników P S M"¹⁴⁹ stanowiących formę regulaminu:

Czytelniku pamiętaj, że książka wzięta z biblioteki Macierzy jest własnością społeczną i dlatego możesz ją jedynie przy zachowaniu poniższych 10 przykazań:

- 1/ zawiń otrzymaną książkę w papier na miejscu;
- 2/ po przyjęciu do domu obłóż książkę w papier;
- 3/ przed czytaniem umyj ręce;
- 4/ czytaj książkę przy czystym stole;
- 5/ nie przewracaj kartek śliniąc palce;
- 6/ nie jedz czytając książkę;
- 7/ nie rozkładaj książki oprawą do środka;
- 8/ nie dopisuj na książce żadnych uwag;
- 9/ nie wyrywaj i nie koloruj kartek ani ilustracji;
- 10/ zwracaj pożyczone książki do biblioteki.

Dokonując ogólnej oceny działalności bibliotecznej PMS należy wziąć pod uwagę okres i warunki, w jakich Towarzystwo powstało i działało.

Koła lewicowe ostro krytykowały ideologię PMS, doceniając równocześnie wkład Macierzy w dzieło oświaty narodowej.

Gdy w 1907 r. została Macierz zawieszona przez carską policję, wówczas "Czerwony Sztandar", organ SCKPiL, pisał:

"W kraju naszym, w którym tyle ciemnoty, tyle analfabetów, w którym tak strasznie pilno choć elementarnej oświaty, organizacja pomyślana była przeciwko rewolucji /.../. Pomimo to PMS była jedyną większą instytucją oświatową, w której dziesiątki tysięcy proletariuszy i ich dzieci mogły znaleźć wyjście z nędzy analfabetyzmu i znaleźć choć odrobinę elementarnej oświaty. I dzika łapa caratu chwyciła ją i zdusiła"¹⁵⁰.

Większość aktywu PMS reprezentującego linię polityczną Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego decydowała o profilu i charakterze działalności oświatowej Towarzystwa.

Tworzone, głównie z darów biblioteki PMS, były dostępne najszerszym kręgom społeczeństwa i służyły popularyzacji literatury w języku narodowym, a także popularyzacji dorobku nauki i kultury ojczystej. Biblioteki te służyły również twórczemu dziełu pomnażania kręgów czytelniczych - przez likwidację analfabetyzmu przy wykorzystaniu gromadzonych w księgozbiorach Kół PMS podręczników.

Zawarte w sprawozdaniach Kół PMS dane statystyczne bardzo wymownie świadczą o potrzebie tego rodzaju działalności oświatowej.

Głód książki w języku ojczystym, głód oświaty występującej szczególnie w niższych kręgach społeczeństwa był skutecznie zaspokajany.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że Koła PMS, a tym samym tworzone przy nich biblioteki i czytelnie powstawały głównie tam, gdzie były największe skupiska biedoty. Nawet wydarzenia związane z pierwszą wojną światową nie były w stanie zahamować czytelnictwa - wpłynęły tylko na stosunkowo niewielki spadek frekwencji korzystających z bibliotek.

PMS tworzyła różnorodne typy bibliotek publicznych mających na celu wypożyczanie podręczników oraz rozbudzanie szerszych zainteresowań czytelnika, poprzez dostarczanie mu książek popularnonaukowych i literatury pięknej.

W ramach akcji czytelniczej dostosowanej do potrzeb najszerzych kręgów odbiorców tworzoneo specyficzny rodzaj bibliotek, takich jak Biblioteki Liliputki i biblioteki ruchome, których zadaniem było dotarcie z książką do najodleglejszych zakątków kraju.

Ważną rolę w upowszechnianiu czytelnictwa odegrały zainicjowane przez "Kursy dla dorosłych" Adama Jaczynowskiego tzw. czytanki.

PMS zabiegała również o kształcenie kadry bibliotekarzy organizując różnorodne kursy z programem dostosowanym do potrzeb czytelniczych różnych środowisk.

Tworzone w toku działalności Macierzy biblioteki miały charakter publiczny - były odpowiedzią na zamówienie społeczne narodu, zrazu pozbawionego własnej państwowości, a następnie budującego od nowa swój byt oparty na własnej odrodzonej państwowości.

P r z y p i s y

¹ Z. Kmiecik, Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905-1914, Warszawa 1963.

² J. Krajewska, Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870-1914, Warszawa 1979.

³ St. Mauersberg, Z dziejów oświaty dorosłych, Warszawa 1977.

⁴ St. Żółkiewski, Kultura literacka 1918-1932, Warszawa 1973.

⁵ Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie Zarządu Głównego za 1906/07, 1916-1939, Warszawa.

⁶ Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie Koła Śródmieścia Warszawy za rok 1906/07, Warszawa 1907.

⁷ Polska Macierz Szkolna, I Koło Powiśla. Sprawozdanie za 1916 rok, Warszawa 1917.

⁸ Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie z działalności Koła imienia Staszica za 1906 rok, Warszawa 1907.

⁹ Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie z działalności Koła "Uniwersytet Ludowy" w 1906 roku, Warszawa 1907.

¹⁰ Kursy dla dorosłych A. Jaczynowskiego w Warszawie. Sprawozdanie za 1908/09, 1909/10, 1910/11, 1911/12, 1912/13, 1913/14, 1914/15, 1915/16 oraz za dziesięciolecie "Kursów" /1906-1916/, Warszawa.

¹¹ J. Stemler, Dzieło Samopomocy Narodowej. Polska Macierz Szkolna 1905-1935, Warszawa 1935.

¹² Pamiętnik Zjazdu Polskiej Macierzy Szkolnej z 30 i 31 października 1926 roku z powodu 20-lecia działalności, Warszawa 1927.

- 13 J. Stemler, Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy dwudziestolecia działalności 1905-1925, Warszawa 1926.
- 14 J. Kornecki, Wspomnienia i szkice 1884-1914. Dzieło nie opublikowane - maszynopis w zbiorach Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu, sygn. II 13174.
- 15 Józef Stemler w ocenie Jana Korneckiego, posła na Sejm z ramienia Narodowej Demokracji: "Ideowiec, utalentowany prelegent, pełen inicjatywy i wytrwałości w pracy", zob. J. Kornecki, op. cit., t. III, s. 372. Józef Stemler za swą działalność oświatową otrzymał 29 I 1927 r. order Polonią Restituta /zob.: Polska Macierz Szkolna 1927, nr 2, s. 13/.
- 16 W dalszym ciągu tekstu nazwa Polska Macierz Szkolna będzie zastąpiona skrótem PMS.
- 17 Mieczysław Brzeziński /1858-1911/ - przyrodnik, redaktor tygodnika "Zorza", członek redakcji czasopisma "Szkoła Polska", autor i wydawca licznych prac popularyzatorskich. Za wybitne zasługi położone na polu oświatowym otrzymał dyplom członka honorowego Macierzy, co stanowiło najwyższe odznaczenie organizacyjne.
- 18 Antoni Osuchowski /1849-1928/ - adwokat, za wybitne zasługi położone na polu oświatowym otrzymał dyplom członka honorowego Macierzy.
- 19 Jan Gralewski /1868-1924/ - ksiądz, pedagog, założyciel internatowej szkoły średniej "Ognisko" częściowo wzorowanej na angielskich public schools.
- 20 Józef Świątkowski - inżynier, działacz oświatowy.
- 21 J. Stemler, Dzieło..., s. 8.
- 22 Przepisy te obowiązywały do 1915 roku, zob.: J. Krajewska, op. cit., s. 17.
- 23 J. Stemler, Dzieło..., s. 33.
- 24 J. Stemler, Polska Macierz Szkolna, s. 17.
- 25 Spis tymczasowy książek polecanych kołom Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1907, s. 42.
- 26 Polska Macierz Szkolna. Wydział Oświaty Ludowej, sekcja Czytelni. W sprawie czytelnictwa ludowego. Warszawa, s. [3].

27 Spis tymczasowy ksiązek, s. 37.

28 Tamże.

29 J. Krajewska, op. cit. s. 93.

30 Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie za rok 1906/07, Warszawa 1907, s. XII.

31 "Dar Narodowy 3 Maja" tworzy po raz pierwszy w 1905 r. działające od 1892 r. Towarzystwo Szkoły Ludowej w zaborze austriackim. Podstawą "Daru Narodowego" stało się hasło "po groszu lecz wszyscy". Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej po raz pierwszy zorganizowało go 3 maja 1907 r. Podstawą tej akcji była odezwa Henryka Sienkiewicza, w której czytamy m.in.: "... niech w miastach, po wsiach, w każdej rodzinie, zarówno mężczyźni, jak i kobiety wezmą udział w tym szlachetnym dziele, niech pośpieszą choć z nadrobniejszymi datkami, a wówczas Dzień Trzeciego Maja, który stanie się zarazem Dniem Macierzy, będzie podwójnym Świętem Narodowym, bo i pamiątką przeszłości i błogosławioną sieją na przyszłość..." /zob. J. Stemler, Dzieło..., s. 68/. Zbiórka została przerwana wraz z zawieszeniem PMS, a następnie znów wznowiona w 1916 r. Kwestę oficjalnie zalegalizowano rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych, a najwyżsi dostojnicy państwowi i kościelni wchodzili w skład jej Komitetu Honorowego. Od 1924 r. jeden z numerów czasopisma Polska Macierz Szkolna zawierał sprawozdanie z wyników zbiórki. Akcja ta przetrwała do wybuchu II wojny światowej.

32 Dane liczbowe - wg J. Stemler, Polska Macierz Szkolna, s. 43.

33 Lucjan Zarzecki /1873-1925/ - pedagog, teoretyk wychowania, autor prac: O wychowaniu narodowym, Charakter jako cel wychowania, O idei naczelnej polskiego wychowania, Szkoła pracy, Lucjan Zarzecki w ocenie Jana Korneckiego: "Jako dyrektor nadał kierunek pracy organizacyjnej Macierzy w całym kraju, jako zaś redaktor organu /Polska Macierz Szkolna - KW/ w licznych artykułach nakreślił zasadnicze wskazania dla działaczy społeczno-oświatowych" /zob.: J. Kornecki, Działalność społeczno-oświatowa, w: Przegląd Pedagogiczny 1925, nr 1, s. 18/. Obszerne omówienie działalności pedagogicznej Ł. Zarzeckiego zawiera praca F. Filipowicza, Myśl pedagogiczna Lucjana Zarzeckiego /1873-1925/, Wrocław 1974, w: Monografie z Dziejów Oświaty.

- 34 "Polska Macierz Szkolna" 1919, nr 7-8, s. 2.
- 35 J. Stemler, Instrukcje w sprawach prowadzenia oświaty pozaszkolnej przez koła, czytelnice Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1921.
- 36 O Fundacji Henryka Sienkiewicza - Archiwum Akt Nowych Zespół PMS, t. 62.
- 37 St. Mauersberg, op. cit., s. 72.
- 38 Ścienny elementarz do nauki starszych. Oprac. J. Stemler, Warszawa /br/.
- 39 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Wstęp, objaśnienia, pytania i słowniczek wyrazów trudniejszych. Oprac. J. Stemler, Warszawa /br/. Podręcznik oparty był na podstawach Konstytucji z 1921 roku.
- 40 "Polska Macierz Szkolna" 1934, nr 3, s. 124.
- 41 J. Stemler, Nauka czytania, Pomoc dla osoby uczącej czytać analfabetę, Warszawa [1934].
- 42 Szeroko sprawę likwidacji analfabetyzmu oraz metod nauczania jednostkowego "w cztery oczy" i "czwórek oświatowych" omawia Hanna Markiewicz w artykule pt. "Problemy likwidacji analfabetyzmu w działalności oświatowej Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1918-1939", w: Rozprawy z Dziejów Oświaty, Wrocław 1978, t. XXI, s. 189-212.
- 43 "Polska Macierz Szkolna" 1936, nr 2, s. 65-72.
- 44 "Polska Macierz Szkolna" 1938, nr 3, s. 27. Tabela wg danych "Polska Macierz Szkolna" 1939, nr 3, s. 97-98.
- 45 Zakład Pamiętnikarstwa PAN posiada opracowane przez Państwowy Instytut Kultury Wsi w 1937 r. ankiety wychowanków uniwersytetów ludowych w Polsce.
- 46 Na podstawie art. 5, ust. 1 Dekretu Führera i Kanclerza Rzeszy Niemieckiej z dnia 12 X 1939 - Dziennik Ustaw Rzeszy Niemieckiej I, s. 2077 - Archiwum Akt Nowych - Zespół PMS, t. 1.
- 47 Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie za 1906/07, Warszawa 1907, s. 82.
- 48 Twórcą idei uniwersytetu ludowego w Danii był Nikołaż Fryderyk Seweryn Grundvig /1783-1872/. Pierwszy uniwersytet ludowy

założono w 1844 r. w Rödning, a jego program obejmował wybrane zagadnienia z historii, literatury i prasoznawstwa. Szczególny nacisk położono na sprawy wychowania. Uniwersytet ludowy oparty na wzorach duńskich jest internatową placówką działającą na wsi. Problemem tym zajęła się Jadwiga Sutyła w artykule Uniwersytety ludowe II Rzeczypospolitej, w: Rozprawy z Dziejów Oświaty, t.21, Wrocław 1978, s. 153-187. Uniwersytet Ludowy PMS w Warszawie miał charakter miejskiego uniwersytetu powszechnego zorganizowanego na wzór angielskich placówek tego typu /por.: Józef Miąso, Początki uniwersytetów ludowych i uniwersytetów powszechnych, w: Historia wychowania pod red. Łukasza Kurdybachy, t. II, Warszawa 1967, s. 707-712.

49 Adam Jaczynowski /1862-1931/ - pedagog, wydawca pisma Przegląd Pedagogiczny, organizator Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego.

50 Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie z działalności Koła "Uniwersytet Ludowy" za 1906 rok. Warszawa 1907, s. 3.

51 Tamże, s. 15.

52 Tamże.

53 Tamże: według sprawozdania PMS za 1906/07 rok, s.82, Biblioteka posiadała wówczas 1500 tomów.

54 Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie z działalności Koła Uniwersytet Ludowy za 1906 rok, s. 15.

55 Tamże.

56 Kursy dla dorosłych Adama Jaczynowskiego. Sprawozdanie za trzy semestry od 1 IV 1908 do 1 VII 1909, Warszawa, s. 33.

57 Tamże.

58 Tamże.

59 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie od 1 VII 1909 do 1 VII 1910, s. 27.

60 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie od 1 VII 1910 do 1 VII 1911, s. 25.

61 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie od 1 VII 1912 do 1 VII 1913, s. 23.

62 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie za 1914/15, s. 32.

- 63 Tamże.
- 64 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie za 1915/16, s. 46.
- 65 Tamże.
- 66 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie z działalności od 1 VII 1910 do 1 VII 1911, s. 16.
- 67 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie z działalności od 1 VII 1910 do 1 VII 1911, s. 16.
- 68 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie z działalności od 1 VII 1911 do 1 VII 1912, s. 17.
- 69 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie z działalności od 1 VII 1912 do 1 VII 1913, s. 15.
- 70 Kursy dla dorosłych... Sprawozdanie z działalności Kursów za ostatnie trzy lata 1913/14, 1914/15, 1915/16, s. 20-21.
- 71 Tamże, s. 44-45.
- 72 Polska Macierz Szkolna. Pierwsze Koło Powiśla. Sprawozdanie za 1916, s. 5.
- 73 Tamże; "Polska Macierz Szkolna" 1917, maj, s. 22.
- 74 Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie Koła Śródmieścia Warszawy za rok 1906/07, Warszawa 1907, s. 46.
- 75 Tamże.
- 76 Nazwę ulicy Wielkiej na odcinku między Al. Jerozolimskimi a Piękną w 1922 zmieniono na Poznańską, zob.: E. Szwankowski, Ulice i place Warszawy, Warszawa 1970, s. 169.
- 77 Polska Macierz Szkolna. Sprawozdanie z działalności Koła im. Staszica za rok 1906, Warszawa 1907, s. 61.
- 78 Tamże.
- 79 "Polska Macierz Szkolna" 1921, nr 8-10, s. 25-26.
- 80 "Oświata Polska" 1939, s. 48.
- 81 "Polska Macierz Szkolna" 1917, maj, s. 21.
- 82 Tamże.
- 83 Tamże, 1933, nr 3, s. 53.
- 84 Tamże, 1935, nr 3, s. 65.

- 85 Tamże, 1939, nr 3, s. 97-98.
- 86 Polska Macierz Szkolna, Pierwsze Koło Powiśla. Sprawozdanie za 1916 r., s. 8; "Polska Macierz Szkolna" 1917, maj, s. 22.
- 87 Pierwsze Koło Powiśla..., s. 8.
- 88 "Polska Macierz Szkolna" 1917, maj, s. 17-18.
- 89 Tamże.
- 90 Tamże, 1919, nr 11-12, s. 20-21.
- 91 Tamże.
- 92 Tamże, 1923, nr 4, s. 8.
- 93 Tamże, 1927, nr 1, s. 35.
- 94 Tamże, 1933, nr 3, s. 53.
- 95 Tamże, 1939, nr 3, s. 97.
- 96 Archiwum Akt Nowych - Zespół PMS, t. 4.
- 97 "Polska Macierz Szkolna" 1918, nr 7-8, s. 15; A. Koziara, Książnica Nauczycielska, Warszawa 1918, s. 5.
- 98 "Polska Macierz Szkolna" 1923, nr 4, s. 10.
- 99 Tamże, 1923, nr 12, s. 3.
- 100 Tamże, 1919, nr 2-3, s. 25.
- 101 Szerzej na ten temat zob.: E. Assbury, Losy księgozbiorów warszawskich zabezpieczonych w Bibliotece Narodowej w latach 1940-1944, w: Walka o dobrą kulturę, Warszawa 1939-1945, Warszawa 1970, t. 1, s. 265-266.
- 102 Poradnia dla Samouków Polskiej Macierzy Szkolnej. Dział ogólny i nauczycielski, Warszawa /br/, s. 4.
- 103 "Polska Macierz Szkolna" 1927, nr 1, s. 35.
- 104 Poradnia dla Samouków, s. 22.
- 105 "Polska Macierz Szkolna" 1932, s. 15.
- 106 Tamże, 1925, nr 1, s. 33.
- 107 Tamże, 1933, nr 3, s. 53.
- 108 Tamże.
- 109 J. Stemler, Dzieło Samopomocy Narodowej..., s. 252.

- 110 "Polska Macierz Szkolna" 1939, nr 3, s. 97.
- 111 "Oświata Polska" 1933, nr 5, s. 39.
- 112 Biblioteki oświatowe, Spis na dzień 1 I 1930, Warszawa 1932, s. 4.
- 113 "Polska Macierz Szkolna" 1939, nr 3, s.97-98.
- 114 Archiwum Akt Nowych - Zespół PMS, t. 4.
- 115 Biblioteki oświatowe. Spis na dzień 1 I 1930, Warszawa 1932, s. 4.
- 116 "Polska Macierz Szkolna" 1934, nr 3, s. 68.
- 117 Tamże, 1939, nr 96.
- 118 "Oświata Polska" 1934, nr 5, s. 57.
- 119 "Polska Macierz Szkolna" 1935, nr 3, s. 22; "Oświata Polska" 1935, nr 3, s. 22. Nie udało się ustalić zawartości skrzynek typu A i B.
- 120 Archiwum Akt Nowych - Zespół PMS, t. 4.
- 121 "Polska Macierz Szkolna" 1933, nr 3, s. 55.
- 122 Tamże, s. 102.
- 123 Na temat "Poradnika Bibliotecznego" wypowiada się krytycznie S. Zólkiewski, Kultura literacka 1918-1932, Warszawa 1975, s. 302-303.
- 124 M. Małachowska, A. Reiterowa, Poradnik biblioteczny - katalog ułatwiający wybór książek w bibliotekach oświatowych, Warszawa 1935.
- 125 Tamże, s. 1.
- 126 W 1920 r. Warszawskie Koło Oświaty Ludowej przekazało PMS Księgarnię Polską, zob.: J. Stenler, Polska Macierz Szkolna..., s. 59. Pierwszym wydawnictwem Księgarni Polskiej z 1906 r. a dotyczącym PMS, na jakie natrafiłam, było "Projekt programu dla seminarium dla Nauczycieli Szkół Elementarnych", opracowali dla Polskiej Macierzy Szkolnej P. Sosnowski, M. Brzeziński, S. Goźbiewski... /i in./.
- 127 "Polska Macierz Szkolna" 1923, nr 10, s. 14-15.
- 128 Pierwsze Targi Poznańskie zostały zorganizowane w 1925 r. /zob.: Wielka Encyklopedia PWN, t.11, s.397/.

129 J. Stemler, Elementarz do nauki starszych w wydaniu książkowym i ściennym, Warszawa [1924].

130 J. Stemler, Instrukcje w sprawie prowadzenia oświaty pozaszkolnej, Warszawa 1921.

131 Szerzej zob.: E. Assbury, op. cit., s. 265.

132 Czytelnia Macierzy, Warszawa 1926; J. Stemler, Instrukcje w sprawie zakładania kół oraz organizowanie i prowadzenie oświaty pozaszkolnej przez Koła i Czytelnie Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1925; J. Stemler, O stosunku bibliotekarza do czytelników w bibliotece oświatowej, Warszawa 1929; J. Stemler, Praktyczna pedagogika bibliotekarska. Szkic dyskusyjny, Warszawa 1930; St. Rodowicz, Jak prowadzić moją bibliotekę. Wskazówki praktyczne, Warszawa 1921.

133 J. Stemler, Polska Macierz Szkolna..., s. 65.

134 Akademy pod sztandarem Macierzy Szkolnej. Sprawozdanie za rok 1931, Warszawa 1932, s. 19.

135 Tamże, s. 59.

136 Tamże, s. 60.

137 Tamże, Sprawozdanie za rok 1932, s. 35.

138 Tamże, s. 60.

139 Tamże.

140 Tamże.

141 "Oświata Polska" 1930, nr 3, s. 251.

142 Archiwum Akt Nowych - Zespół PMS, t. 4.

143 "Polska Macierz Szkolna" 1939, nr 3, s. 102.

144 "Oświata Polska" 1934, nr 5, s. 57.

145 Archiwum Akt Nowych. Zespół PMS, t. 4, "Oświata Polska" 1933, nr 2, s. 19.

146 "Oświata Polska" 1935, nr 3, s. 50.

147 "Polska Macierz Szkolna" 1936, nr 2, s. 65.

148 "Oświata Polska" 1935, nr 5, s. 41-42.

149 Archiwum Akt Nowych - Zespół PMS, t. 4.

150 Cytuję za: Z. Kmiecik, op. cit., s. 54.